

Etnograpiya ng
mga Pagtatagpo
sa Isang Agosto
ng Paglaot Habang
Hinahanap
Kung Saan
Ipinapanganak
ang Kidlat:

Taytay Bay, Hilagang
Palawan, Agosto 1997

Eli Rueda Guieb III

HINDI KO MALILIMUTAN ang Agostong iyon. 1997. Bumalik ako sa bayan ng Taytay, sa Hilagang Palawan, nang taong iyon para simulan ang pananaliksik sa mga mamamayang iniaasa ang buhay sa siklot ng dagat. Hindi ko alam kung anong mayroon ang Agostong iyon at napakalalim ng igkas at hiwa ng mga karanasang iyon sa kamalayan ng aking naglalakbay na buhay.

Hinahanap ko noon kung saan ipinapanganak ang kidlat. Kung bakit ko hinahanap ay hindi ko alam, hindi ko pa alam.

SA ISANG TANGDOL NG BANUA: SITIO PAGDURIANEN, POBLACION, TAYTAY BAY, TAYTAY, PALAWAN, AGOSTO 1, 1997 (BIYERNES)

Isa sa mga unang inirekomenda sa aking lugar na dapat kong puntahan ay ang alinmang *tangdol* na pinamamahayan ng mga Tagbanuang Dagat. Ang tangdol ay isang usli sa kalupaan ng isla, o dulong bahagi ng isla na nakadukwang sa dagat. Sa Ingles ay tinatawag itong port o point.

Hinuha lang ni Tay Bordit, ang lider-mangingisda ng Taytay na siyang aking pangunahing kontak sa lugar, na umiikot-ikot sa panahong ito sa iba't ibang tangdol ng Taytay Bay ang mga Tagbanuang ito. Noong araw na iyon, nagdesisyon kami ni Tay Bordit na libutin ang lawak ng dagat ng Taytay Bay, at hanapin kung saan sila namamalagi nang mga panahong iyon. Kasama ko sina Ate Aids, na isang kagawad sa barangay ng Poblacion ng Taytay, at si Jun, na kasamahan nina Tay Bordit sa organisasyon nila ng mga mangingingisda. Marunong raw mag-Tagbanua si Jun, kaya mahalagang makasama siya sa biyaheng ito.

Namataan namin ang mga Tagbanua sa isang tangdol ng Sitio Pagdurianen. Narating namin ang Pagdurianen sa loob lamang ng bente minutong biyahe mula sa poblacion ng Taytay gamit ang isang maliit na bangkang de-motor.

Dumating kami sa Pagdurianen ng mga gawing alas-dos na ng hapon. May sampung bahay na nakatirik sa lugar, maliliit na bahay, gawa sa pawid at sawali at mangilan-ngilang kawayan at yantok. Pawang kababaihan at mga bata ang dinatnan namin sa lugar. Wala ang kalalakihan. Nasa laot pa raw, sa hapon pa ang balik.

Una naming pinuntahan ang isang bahay na may mga babae't batang nanananghalian. 'Yung bata-batang babae (mukhang dalagita, pero parang may asawa na), walang damit pantaas n'ung abutan namin. Nang dumating kami, tinakpan niya ng damit ang katawan niya.

Tumalikod kami sa kanya at hinarap namin ang isang matandang babae. Sandali kaming nagpakilala. Agad niyang pinagbigyan ang hiling naming kumanta siya. Tablay, sabi niya, ang tawag sa kanta nila.

*Tong aera kayaan nobya ong palangga?
Tong tantong cabuay ra inde ra kaita o
masque elepay o tong sigpariho na
inde engued tularan dating chinange.*

Awit ito ng isang balo, sabi niya. Ikinuwento sa akin ni Jun sa Tagalog ang buod ng kanta. Pagkaraan ng ilang buwan, maisasalin ito para sa akin ng isang nakatatandang Tagbanua, subalit isang Tagbanua buhat sa ibang isla:

*Nasaan na kaya ang mahal kong kasintahan?
Habambuhay ko na siyang hindi makikita
kahit ibaling ko sa iba,
wala nang ibang makakatulad sa iyo.*

Nag-umpukan sa paligid ng bahay na nipa ang iba pang kababaihan at mga bata. Sumama sa umpukan ang dalagitang kanina ay nakahubad at ngayon ay may damit na sa kanyang katawan.

Masaya sila, di tulad ng inaasahan kong magtatakbuhan daw silang palayo kapag sila ay nilapitan. Kanina, nu'ng bumaba kami ng pampang, may mangilan-ngilang nagtakbuhan papunta sa kani-kanilang mga bahay, pero maya-maya ay isa-isa na rin silang naglabasan para salubungin kami. Maingay ang tahol ng dalawang aso nu'ng dumaong kami.

Habang naghihintay sa pagdating ng kalalakihan ay namulot ng mga shell sina Ate Aids at Tay Bordit. Naiwan kaming nakikipagkuwentuhan ni Jun sa mga Tagbanua.

Mga gawing 3:30 ng hapon, nagdatingan na ang mga lalaking Tagbanua buhat sa kanilang pamamana sa laot. Bago sila nakadaong ay nilapitan ko sila, at isa-isa nagpaalam na makunan ko sila ng picture, na pinayagan naman nila, o baka naman ay napilitan na rin lang na pahintulutan ako. Ang bawat isa ay nagpunta sa kani-kanilang bahay. Ang mga babae ay agad na kinuha ang kanilang mga huling isda at isa-isa ring nag-ihaw ng ilang isda. Hindi pa raw nanananghalian ang mga lalaki.

Lumipat kami ni Jun sa tingin namin ay tumatayang lider ng grupo. Tinanong ko ang pangalan niya: Genaro Garcia. Hindi siya Tagbanua; Cebuano siya, forty-eight years old na raw siya. Kung paano siyang napasama o sumama sa grupong ito, hindi ko na muna itinanong. Sinabi namin ang pakay namin sa kanilang lugar.

Kanina, nu'ng hinihintay pa namin sila, naikuwento ng mga babae na kapag amihan, kadalasan daw ay nasa Baras sila at nagpapaupa bilang trabahador sa bukid. Ang Baras ay isang barangay na sakop pa rin ng bayan ng Taytay. Binabayaran lang daw sila ng bente pesos kada araw. Kapag habagat, doon sila lumilibot sa iba't ibang sitio, isla, pampang, at tangdol na sakop ng Taytay Bay: sa Bacalan, Batas, Caycayo, Dipla, Dumarán, Indapdapan, Pagdurianen, Pangalan, Pangatalan, atbp. Ang mga lugar na ito ang nagsisilbing pansamantala nilang tirahan. Sa dagat ng mga lugar na ito sila sumisisid para mamana ng isda o mangolekta ng balatan (*sea cucumber*) na kanilang ibinebenta sa Poblacion ng Taytay. Anila, itong mga lugar na ito, at ang karagatang nag-uugnay sa mga isla, tangdol, at pampang na ito ang kanilang bayan, ang kanilang banua.

Araw-araw silang nangingisda, liban sa mga araw na kailangan nilang ibenta ang kanilang mga huli sa mga sentrong lugar-pamilihan. Isang opisyal raw ng Taytay, sa katunayan ay miyembro ng sangguniang bayan, ang kadalasang bumibili ng huli nilang balatan.

Sa kanilang pangingsda, ang mga lalaking Tagbanua ay nagsisimulang umalis ng alas-sais ng umaga. Gawing alas-dos o alas-tres na ng hapon ang kanilang balik. Naiiwan ang kababaihan; hindi sila isinasama ng kalalakihan sa pangingsda, kung bakit ay hindi ko nabatid noong hapong iyon. Subalit ang mga batang lalaki ay isinasama sa kanilang mga ekspedisyong sa dagat. Pagbalik ng kalalakihan buhat sa pangingsda ay doon pa lamang sila manananghalian. May mga pagkakataong inaabot sila ng tatlong araw sa laot ng Taytay Bay at mga karatig na karagatan. Minsan naman ay sa gabi sila nangingisda, lalo na kung ang pinupuntirya nilang hulihin sa paninisid ay ang mga balatan.

Dalawa ang sistema nila ng pagsisid. Ang una ay walang anumang gamit liban sa pana, yapak (*wooden flippers*), at antipara (*goggles*), at ang tatag ng kanilang mga baga. Ang ikalawa, gamit pa rin ang mga nabanggit na, ay ang paggamit ng karagdagan kompresor na isang di-ligtas na kagamitan sa pagsisid. Ang lalim na kadalasan nilang sinisisid upang makakuha ng balatan o makapamana ng iba pang uri ng isda ay umaabot mula trenta hanggang halos pitumpung talampakan ang lalim.

Binanggit rin nila sa akin ang iba pa nilang tawag sa balatan, depende sa uri nito: balat, kortido, hanginan, pulutan, burutungen, buli-buli, piña-piña, babanguen, balintua, at susuhan. Itong susuhan raw ang pinakamahal.

Kadalasan ay ganito raw ang kanilang ruta: Mayo hanggang Hunyo ay nasa Isla Indapdapan sila (nasa Barangay Pamantolon), pero minsan ay nasa Isla Dumarán daw sila o kaya naman ay sa Isla Batas; mula Hulyo hanggang Oktubre ay nasa Pagdurianen raw sila; at mula Oktubre hanggang Disyembre, kung saan-saan pa. Pero

pagdating ng Disyembre hanggang Mayo ay nasa Baras lang daw sila. Sa panahon ding ito ay nagbabalikan sa Baras ang iba pang grupo ng mga Tagbanua na lumilibot sa Taytay Bay. Panahon ito ng muling pagtatagpo ng mga gumagalang Tagbanua na ang ikinabubuhay ay hinuhugot sa dagat. Hindi na sila lumalaot sa panahon ng Disyembre hanggang Mayo dahil matataas na ang alon na kadalasan ay lagpas-bahay ang taas.

Madalas, lalo na kapag nasa Baras sila, *corot* ang lagi nilang kinakain. Isa raw itong uri ng halamang ugat. Kinakayas ito nang pantay-pantay, inaalís ang nakakalasang dagta. Kapag hindi naalis ang lason, nakakahilo raw ito, puwedeng magtae't suka. Pero simple lang daw ang gamot sa lason nito: kumain lang daw ng asukal, okey na. Pero minsan, kapag sumobra ang lason, delikado rin daw ito.

Mga alas-kuwatro o alas-kuwatro y medya na kami nagsimula sa aking pagte-tape ng kanilang mga *tablay* at berso. Mahiyain talaga sila, ayaw magsikanta. Buti at may dala kaming sampung bote ng "Ursus," isang uri ng siyoktong. Payo sa akin ni Jun at ni Ate Aids na kailangang magdala ng "Ursus" dahil paborito raw nila ito. At kadalasan daw ay kailangan muna nilang uminom ng "Ursus" bago sila kumanta. Parang pampalakas-loob din daw. May dala rin kaming tinapay para sa mga bata.

Marami rin silang kinanta, lalo na ang batang si Rene Corba. Sampung taong gulang pa lang si Rene. Sarili raw niyang likha ang kalakhan ng kanyang mga kinantang *tablay*. Sa wikang Cuyonon at Tagbanua niya inawit ang kanyang mga *tablay*. Wala akong naiintindihan, pakanta lang ako nang pakanta sa kanila, pero ipinapaliwanag ni Jun sa Tagalog ang ibig sabihin ng mga inaawit nila, na sinasang-ayunan naman ng mga Tagbanua. Minsan ay may maliligaw na *tablay* sa Tagalog, na siyang maiintindihan ko.

*Ibong lumilipad hintayin mo ako,
meron ako sanang ipapadala sa iyo,
kung tatanungin ka kanino ba ito,
pakisabi na lang pinadala sa iyo.*

Ganoon din si Jopel Languyod, bente tres. Sarili rin daw niyang likha ang kanyang mga *tablay* na kinanta niya para sa amin.

Maraming napulot na shells sina Tay Bordit at Ate Aids. Nakabalik sila bago kami nagsimulang mag-tape ng mga *tablay* at berso. Mayroon pa silang nakuhang shell ng isang maliit na *manlut* o taklobo (*clams*). Naalala ko ang mahiwagang *manlut* sa nobelang *Margosatubig* ni Ramon Muzones. Alam kong bawal itong kunin, pero wala akong magawa para pigilan sila. Marami rin akong nakitang mga shells ng *manlut* sa

paligid: kainan ng aso o baboy, ginagamit ding palanggana, at iba pa. Dinadala rin daw nila ang mga manlut na ito tuwing sila ay lilipat ng isla o sitio.

Sa kanilang paglibot, iniwan daw nila ang kanilang bahay liban sa ilang mga materyales na magagamit nila sa pagtatayo ng mga bago nilang tirahan sa mga lugar na kanilang lilipatan. Pero binabalikan daw nila ang mga bahay na ito pagkaraan ng maraming buwan, inaayos ang mga dapat ayusin. Iyon ay kung madatnan pa nilang bakante ang mga lugar na ito. Kadalasan kasi ay may iba nang tao – mga Kristiyanong dayo sa lugar – na naninirahan sa mga binabalikan nilang lugar.

Bago kami magpaalam, sabi sa akin ng isang Tagbanuang sa tingin ko ay matanda lang sa akin nang kaunti, “Nahihiya pa kami sa iyo.” Dugtong niya: “Kung kilala ka na namin, mas marami kaming makakanta.” Kaya’t naisipan kong sumama minsan sa kanilang pamamana ng isda. Naisip kong tumira sa lugar nila, kasama nila, mga dalawang araw siguro. Gagawin ko ito bago sila lumipat sa ibang isla. Mga hanggang katapusan daw sila ng Agosto sa Pagdurianen. Kung babalik daw ako, magdala lang daw ako ng bigas. Sa ulam, wala raw problema. Kina Tay Genaro na raw ako makituloy. Pagpasensiyahan ko na lang daw ang kanilang maliit na tirahan.

Mga gawing alas-sais na kami nakaalis. Nag-*picture taking* muna kami bago kami umalis. Masaya sila sa picture taking.

Sabi rin ni Tay Genaro sa akin, nu’ng dumating sila kanina buhat sa laot, napansin niyang siya lang daw yata ang hindi ko piniktyuran. Halata raw yatang hindi siya Tagbanua.

At bago kami umalis ay niyaya pa nila kaming bisitahin sila sa Baras sa Disyembre 8, piyesta raw doon. Sabi ko, gusto ko, pero hindi ako sigurado, pero pipilitin ko. Mga Disyembre 16 o 20 pa naman ang plano kong bumalik ng Maynila.

Kalmadâ ang dagat pabalik. May kaunting alon, pero payapa. Pagdating sa Poblacion, niyaya kong kumain ng hapunan sina Tay Bordit, Ate Aids, at Jun. Pinagparte-partehan muna nilang tatlo’yung dalawang kilo ng bato-bato (isang uri ng isda) na ibinigay sa amin ng tatlong kabahayan ng Tagbanua.

Tumuloy kami sa “Felices.” Uminom kami ng tigtatatlong bote ng beer habang nanonood ng isang pelikula ni Ronnie Ricketts na palabas sa loob ng restoran. Kadalasan, ang restorang ito ay videokehan din. Isa ito sa mga videoke na naririnig ko tuwing gabi na nakakaabala sa katahimikan ng gabi dahil sa mga sintunadong tono ng mga kumakanta.

Hindi ko matandaan ang pamagat ng pelikula, parang *Buhay Ko*, *Hawak Ko*. Nag-brownout pa ng dalawampung minuto sa may gawing katapusan ng pelikula. Nang muling magkakuryente, nagbalikan ang maraming taong nakikipanood. Ilang mesa lang naman ang may nag-iinuman talaga.

Pagkatapos ng pelikula, niyaya ko na rin silang umuwi. Mga alas-nuwebe y medya na iyon o mag-aalas-diyes na yata. Si Ate Aids, nagpaiwan pa sandali. Kakanta pa raw siya.

Pagkatapos ay sasama pa raw siya sa pagroronda ng mga tanod at pagpunta sa isang pabayle sa isang lugar.

Umuwi na ako sa bahay, nag-ayos ng mga tape, at pagkatapos ay natulog na.

Naririnig ko pa rin ang mga boses na nanggagaling sa dalawang videoke bar na malapit sa bahay na inuupahan ko sa pananaliksik na ito. Tulad ng dati, sintunado.

Mas gusto ko ang tunog ng sagitsit ng kidlat. Walang kidlat nang gabing iyon. Pero nagdasal ako na sana ay kumidlat, at dambahin ng kidlat ang mga boses ng hatinggabi.

MGA HIWA-HIWALAY NA ISLANG PINAGDURUGTONG NG HANGIN: TAYTAY BAY, TAYTAY, PALAWAN, AGOSTO 13, 1997 (MIYERKULES)

Biglang-bigla, napabalik ako sa Isla Talacanen. Nito lang nakaraang araw ay dito na ako galing at nakipanuluyan. Kahapon ay kababalik ko lang sa mainland, pero ngayon, heto, biglang naisipang sumama sa biyahe ni Ernie, na staff ng isang NGO na tumutulong sa pananaliksik kong ito, kasama uli si Tay Bordit at isa pang mangingisda, si Manong Pring, papunta sa Talacanen upang makausap ang lider ng mga mangingisda sa isla, si Kuya Juli.

TALACANEN: SA TAGPUAN NG BUHANGIN, KALANSAY, NAKATAGONG YAMAN, AT MGA PANGITAIN

Maliliit lang ang alon, pero isang oras pa rin ang itinakbo mula Poblacion hanggang Isla Talacanen ng maliit na bangkang de-motor na gamit namin. Inabutan namin si Kuya Juli na nag-aayos ng mga isdang kanyang binibili sa mga kababaryo at ibebenta sa iba't ibang karatig na sitio o isla o resort. Wala sana akong planong makatikim ng kahit na anong uri ng alak, pero inalok kami ni Kuya Juli ng gin, hindi isang bilog kundi isang kuwatro kantos. Tumanggi kami ni Ernie, pero nagpilit na rin si Tay Bordit. Mahigit isang oras din kaming nagkuwentuhan. Pero sa pagkakataong ito, tulad nitong nakaraang dalawang araw na ipinamalagi ko sa Talacanen, ay nagpa-pass na ako sa tagay.

Marami kaming napag-usapan sa loob lang ng mahigit isang oras. May tungkol sa eksklusibong resort na malapit lang sa Talacanen. Pinaganda lang pala ang islang ito. Inubos raw ng resort na ito ang lahat ng buhangin ng Tegas Reef. Nadadaan ang Tegas Reef mula Poblacion papuntang Talacanen. Dalawang maliit na isla ito ng mga bato. Kung tutuusin ay para itong isang kalansay sa

gitna ng laot. Sa kuwentuhan ay nalaman kong dati ay may malawak na buhangin ang pumapaligid sa Tegas Reef, na maituturing na isang sand bar. Ang lahat ng buhanging ito ay kinuha ng resort. Kaya lumiit ang Tegas Reef, ang natira ay ang mga bato na lamang. Peke raw ang mga buhangin ng resort. Maganda nga ang resort, pero sinira nito ang isang dating magandang isla ng buhangin sa gitna ng laot, ang iniwan at itinira ay mga bato na lamang na nakausli sa bahaging iyon ng Taytay Bay.

Nakakagalit ang mga ganitong kuwento ng pandarambong. Sa mga ganitong kuwento, natututo akong mangolekta ng mga kidlat, na natutuhan ko sa aking mga ninuno na sa tuwing maramdamang nilalamangan sila ng kapwa ay sumasambit ng sumpa: “Malintikan sana sila.”

May ikinuwento rin si Kuya Juli tungkol sa isang balon ng mga bungo at kalansay sa Isla Talacanen. Narinig ko na itong balon ng mga bungo’t kalansay noong isang araw buhat kay Jason, isang kabataan sa Talacanen, at sa kanyang mga barkada. Kahapon, nang makita kong maganda ang bagsak ng liwanag ng papalubog na araw ay nagmagandang-loob si Jason na ihatid ako sa kanilang de-sagwang bangka nang sa gayon ay makunan ko ng picture ang buong isla. At nang makabalik na kami, at habang pabalik na ako sa bahay nina Kuya Juli, ay doon naikuwento sa akin ng tatlong magkakabarkada ang tungkol sa balon ng mga bungo at kalansay sa isang bahagi ng Isla Talacanen.

At ngayon ay ikinuwento naman ito sa amin ni Kuya Juli mismo. Nagulat nga raw siya nang makita niya ang balong iyon ng mga bungo at kalansay. Malalim daw ang balon; siguro mga limang dipa. May tubig sa balong iyon, pero kitang-kita raw ang mga bungo at kalansay.

Sasamahan daw niya kami roon kung kailan namin gustong makita ang balong iyon.

Naikuwento rin niya ang tungkol sa isang dating tagaroon na minsan ay basta-basta na lang naghukay sa isang bahagi ng isla. Pinagbawalan daw ito ng kanyang ama, si Tay Marcial, na noon ay sitio leader pa lamang at ngayon ay kagawad na ng Barangay Pularaquen (na tinatawag ding Barangay Canique) na sumasakop sa Isla Talacanen. Subalit minsang isang umaga ay wala na ang kababaryo nilang iyon, at nakita nilang malalim na ang naging hukay sa lugar na sinimulan nitong hukayin. May hinala silang may natangay na kung anong lihim na kayamanan ang kababaryo nilang iyon. Hindi na nila alam kung nasaan ang kababaryo nilang iyon.

May naikuwento rin siya tungkol sa panaginip ng isang dalagang kasama rin nila sa isla. Nanaginip daw ito minsan, at sa panaginip na iyon ay may nagpakitang isang

babaeng nakasuot ng puting-puti, at ipinabatid ng babaeng puting-puting na may nakatagong kayamanan sa Isla Talacanen. Nang sabihin daw ng dalaga sa kanyang ina ang tungkol sa kanyang panaginip ay hindi siya pinansin nito. Minsan ay ang ina mismo ng dalaga ang nakapanaginip sa babaeng nakasuot ng puting-puting damit; at ayon daw sa ina ay sinabi ng babaeng puting-puti (na siya ring babaeng nasa panaginip ng kanyang anak) na ipapakita niya sa kanila ang kayamanan sa isang kondisyon. Ang kondisyon ay kung ibibigay nila ang kanilang anak na dalaga na unang nakapanaginip sa bagay na ito. Hindi pumayag ang ina. Buhat noon ay hindi na nila napanaginipan ang babaeng nakasuot ng puting-puti na may dalang mensahe ng nakatagong kayamanan sa Isla.

Nalaman ko rin sa kuwentuhan namin na tinangka na rin nina Tay Bordit na maghukay ng inaakalang nakatagong kayamanan sa Calabadian, isang katabing isla ng Talacanen, sa pagitan ng mga isla ng Ikaduangbansa at Pabellon, na siyang pupuntahan din namin para sandaling kausapin ang ilang miyembro ng organisasyon ng mga mangingisda nina Tay Bordit. Isang linggo rin daw silang hukay nang hukay, pero walang nangyari. Pero ang kumakalat raw na balita ay nakakuha sila ng kayamanan at inililihim lang nila.

Naikuwento rin ni Tay Bordit na minsan ay nakapulot siya ng isang lumang coin sa Taytay Fort sa Poblacion, at nang kinisin daw niya ito ay tiyak siyang isa itong kayamanan na dapat na ingatan. Nakatago pa raw sa kanya ang coin na ito.

Ikinuwento rin ni Manong Pring ang dating ginawang paghuhukay sa apat na sulok ng Taytay Fort ng kung sino-sino. Hindi sila tiyak kung may nahukay na kayamanan sa Fort pero malakas ang paniniwala nilang maraming nahakot na kayamanan ang kung sinouang naghukay sa Fort. Sabagay, ayon sa mga tagarito, noon daw ay maraming imahen ng santo't santa ang nasa loob ng Fort, pero ngayon, ni isa ay wala na, kung saan naroroon ang mga ito ay hindi na nila alam.

Maging sa resort na nangamkam ng mga buhangin ng Tegas Reef ay sinasabi nilang may nakatago ring kayamanan. Mga dalawa o tatlong taon lamang ang nakakalipas, noong ito'y inaayos pa lamang, ay sapilitan daw na pinagbakasyon ng management ang kanilang mga manggagawa. Ilang araw raw na nakakita ng malalaking bangka ang mga tao sa paligid ng islang kinaroroonan ng resort, kung ano ang isinasakay o ibinababa ay hindi nila alam.

Pagkatapos ng mga kuwentuhan ay nagpaalam na kami kina Kuya Juli at sa asawa niyang si Ate Lalie. Si Ate Lalie, nitong dalawang araw ay paminsan-minsan kong nakakausap.

Noong bago pa raw sila sa Isla Talacanen ay ang dami nilang nakikitang sawa at bayawak sa lugar. Talahiban pa nga raw halos ang isla noon.

PABELLON: PAGLILOK NG HANGIN SA MGA SUNGAY SA DAGAT ¹

Tumuloy kaming apat nina Ernie, Tay Bordit, at Manong Pring sa Pabellon. Pabellon ang tawag sa magkakambal na islang ito. Mga islang hindi naman isla, dahil kung tutuusin, dalawang matatarik na bundok na bato ang magkakambal na islang ito na nagkaugat sa gitna ng dagat.

Hindi ito ang unang pagkakataon na makita at madalaw ko ang magkakambal na islang ito. Noong 1995, noong ginagawan ko ng video documentary ang research ng Tambuyog Development Center, isang NGO na kinabibilangan ko noon na ang tutok ng gawain ay sa mga usaping pangmangingisda at pangkaragatan, ay napagawi na kami rito sa Pabellon. Sa likod ng isla kami nagtago nang sumagupa ang *subasko* (mala-bagyang hangin at ulan) habang kami ay nagsu-shooting. Ang ganda-ganda ng likod nitong Pabellon.

Nang muli ko itong dalawin nitong 1997 ay maganda ang panahon, pero malakas ang alon. Dumudulas ang bangka sa mga alon. Sa harap ng Pabellon kami dumaong. Kung alin ang harap at likod ng isla ay hindi naman talaga tiyak. Nakasanayan na lang tawaging harap ng isla ang bahaging may mahaba at manipis na hilata ng mapuputing buhangin.

Nagpunta kaming tatlo nina Ernie at Tay Bordit sa tinatawag nilang ilog sa loob. Nagpaiwan sa bangka si Manong Pring. Isa itong malaking kuweba na may tubig-dagat sa gitna. Malawak na bilog ang “ilog”. Ayon sa kuwento, hindi pa alam ng mga tagarito kung saan ang lagusang dinadaluyan ng tubig-dagat papasok sa malawak na bilog na ilog. Malalim din ito; siguro ay mga limang dipa rin 'yung lalim.

Naglundagan ang mga kasamahan ko sa ilog. Hindi ako nakatalon, ewan ko kung bakit.

Isang bagay ang tiyak, ginapangan ako ng kaba, hindi ko talaga maintindihan kung bakit.

Umatungal sa kulob ng yungib ang kanilang mga galak na hiyawan habang tumatalon.

-
1. Nalathala ang bahaging ito ng sanaysay tungkol sa Isla Pabellon noong 2014 sa *Tomás*, 2(4), pp. 131–33, isang literary journal ng Unibersidad ng Santo Tomas. May pamagat itong “Hagkis ng Hangin sa Bundok na Bato, Igkas ng Panganib sa mga Sungay sa Dagat.” Hindi ko na sana isasama ang seksiyong ito sa kasalukuyang sanaysay, dahil sa panuntunan tungkol sa paglalathala. Subalit napakahalaga ng seksiyong ito sa koneksiyon nito sa iba pang bahagi at sa kabuuan ng kasalukuyang sanaysay, kaya minarapat ko pa ring isama ito rito. Hindi lang ang mga tao at lugar – at ako – ang siyang paksa ng sanaysay. May sarili rin namang buhay ang putol-putol na yugto ng buhay ng texto nito – na bahagi pa rin ng paksa ng sanaysay, kapwa ng nauna nang nalathalang bahagi ng kasalukuyang sanaysay at ng kasalukuyan ding sanaysay mismo. (Sang-ayon naman ako sakaling kailangan talagang tanggalin ang seksiyong ito ng sanaysay.)

Magkasabay na lumutang sa ere ang kanilang mga sabik na hiyawan at mga nagmamadaling katawan. Parang galit na kulog na umalingawngaw ang tunog ng kulob na bagsak ng kanilang mga katawan sa tubig.

Kumapit lang ako sa isang nakausling bato, ingat na ingat na inilugay ang mga paa sa tubig, at dahan-dahang isinuko ang katawan sa ilog. Mahiyain ang tunog ng lapat ng aking katawan sa tubig. Malamig ang tubig. Pinapupunta ako ng mga kasamahan ko sa gitna, pero ewan ko, hindi ko talaga maintindihan ang takot na biglang gumapang sa aking katawan.

Baka higupin ako sa ilalim, sigaw ko sa mga kasamahan ko.

Kung tutuusin ay ligtas ang lugar: malinaw na malinaw ang tubig, kitang-kita ang ilalim.

Puting-puting buhangin ang ilalim. Matatalim ang maliliit na usli ng bato sa paligid ng nakalubog na bahagi ng kuweba. Sakali mang higupin ako ng kuryente ng lagusan patungong dagat, tiyak na makikita ako't maililigtas kaagad ng mga kasamahan ko. Iyon ay kung simbilis ng kanilang langoy at sisid ang higop ng nakakubling lagusan. At iyon ay kung sila man ay hindi rin hihigupin ng nakamasid na trahedyas.

Pagkatapos lumangoy, sa labas ng kuweba, ay pinagmasdan kong maigi ang mga dambuhalang batong ito. Manghang-mangha ako sa tikas ng dalawang higitang ito.

Pinamamahayan ang mga kuweba nito ng mga balinsasayaw na ang pugad ay pinagkakakitaan ng milyon-milyong piso ng kung kanino man naka-lease ang mga islang ito. Ginagamit sa paggawa ng nido soup ang pugad ng mga balinsasayaw, at ineexport ito sa ibang bansa.

Marami nang kuwento ng kamatayan ang narinig ko hinggil sa mga mayayabang na batong ito: mga upahang manggagawang inangkin ng mga talim ng bundok, sinakmal ng mga di-inaasahang pangil ng mga nakausling bato sa mapanlinlang na hikayat ng kuweba, nilamon ng mga nanlalapang bunganga ng bangin na lihim na nagkukubli sa kapangyarihan ng dilim, inilibing sa mga traydor na salikop ng mga bituka ng dugtong-dugtong na mga yungib.

Para sa isang dayong tulad ko, magandang tingnan ang Pabellon. Pero kung maririnig ang mga kuwento ng kamatayan at kung paanong ang islang ito ay ipinaangkin ng pamahalaan para gawin itong patubuan ng yaman, patong-patong na trahedyas ang imaheng isinasalubong nito sa aking isip. Hindi ko maisip kung anong kahirapan o kawalang pag-asa ang nagtutulak sa mga bata't binata't mga ama, mga Tagbanua at Cuyonen, mga tagarito at dayo, upang lakas-loob na akyatin ang mga delikadong tipak ng bato at ibayubay ang sarili sa ruok ng mga matatalim at matatarik nitong dalisdis na bato. Natutuhan na yata nilang maging manhid sa

kanilang mga kamatayan. Hindi ko rin maisip kung anong pagkatao mayroon ang nangangapital sa kalakal na ito upang ipain sa kamatayan ang mga mamamayang hindi makatanggi – o hindi marunong tumanggi – sa maliit na suweldong kanilang tinatanggap. Natutuhan na rin yata ng mga kapitalistang ito na maging manhid sa kamatayan ng iba.

Maalon at malakas ang hangin nang paalis na kami sa Pabellon. Tumatalon-talon ang bangkang sinasakyan namin. Parang gusto akong itilapon ng bangka sa dagat.

Habang palayo kami ay lalong gumaganda ang Pabellon. Hinihiwa at inuukit ng hanging dagat ang hugis at hubog – ang lahat at bawat sulok at talim – ng magkakambal na bundok na batong ito na natutuhang magkaugat sa gitna ng dagat.

Pero habang lumalayo ay nagmimistula ring dalawang kiming sungay ang dalawang matikas na higanteng batong ito sa gitna ng maalong laot.

CALABADIAN: TAGISAN NG MGA KIDLAT AT BULAKLAK

Tumuloy kami sa Calabadian, isang tahimik na isla. Wala ang mga taong hinanap namin liban sa sekretarya ng organisasyon ng mangingisda sa sitio. Kamamatay rin lang daw nitong isang linggo ng isa nilang miyembro at opisyal pa sa organisasyon. Umiinom daw ng gin, tapos ay biglang-bigla na lang itong namatay. Tapos, sa isang bahay ay may pababang-luksa raw para sa isang kababaryong namatay noong isang taon. Tinamaan ng kidlat ang kababaryo nilang iyon.

At nitong taong ito ay halos sunod-sunod daw ang namamatay sa isla sa iba't ibang kadahilanan; mga bata't matanda ay sunod-sunod na namamatay. Naalala ko rin 'yung ikinuwento sa akin ng binatang si Jason tungkol sa isang malaking tipák ng nakausling bato sa gilid ng Talacanen. Dati ay marami raw halaman sa tuktok ng batong ito. Kadalasan nga raw ay puro bulaklak ang makikita sa tuktok. Pero kamakailan daw ay tinamaan ito ng kidlat. Kaya pala wakwak ang gilid ng bato. Noong una ko itong makita, akala ko ay naaagnas lang ang bato. Sabi ko pa nga sa isang tagaroon, nasisira rin pala ang bato.

Hindi pala ito kusang nasira, napag-initan lang pala ng kidlat ang mga bulaklak sa tuktok nito.

Umuwi na kami nina Ernie, Tay Bordit, at Manong Pring.

Alas-otso na ng gabi nang marating namin ang Poblacion ng Taytay. Kalmadâ ang dagat, tulad ng pinakakalmadong kalmadâ ng dagat na naranasan ko rito halos mag-iisang buwan na ang nakararaan.

May nagsasayaw na mga kidlat sa malayong bahagi ng madilim na langit.

TARAK NG SIBAT NG KONSENSIYA: PAGDURIANEN, POBLACION, TAYTAY, PALAWAN, AGOSTO 28, 1997 (HUWEBES)

Iyon na nga ang pinangangambahan ko. Kanina ay hindi na namin sila natagpuan ni Tay Bordit sa dati nilang aplaya. Noon pa nga raw ay hindi na sila nakikita ni Tay Bordit sa bahaging iyon ng Sitio Pagdurianen.

Ganoon naman sila lagi. Ang buhay nila ay nakadepende sa galaw ng hangin. Siguro nga ay nagbago na ang bugá ng habagat at nagbago na rin ng pugad ang mga isda at balatan na kanilang hinuhuli.

Kanina, pagdaan namin ni Tay Bordit sa dati nilang aplaya sa Sitio Pagdurianen ay wala nang nagkahulang mga aso, di tulad nang una naming punta roon. Wala ni isang ale o batang sumalubong upang pagmasdan ang mga bisitang dumarating. Ang natira na lamang sa sitiong iyon ay ang kalansay ng dati nilang bahay. Maging ang mga pawid na dingding ay isinama rin nila. Wala na ring bangkang dati-rati ay nakabantay sa paligid ng sitio.

Ayon kay Tay Bordit, umalis na nga talaga sila. Ganoon daw talaga sila. Lahat ng kanilang mga gamit ay kanilang dinadala sa tuwing sila ay lumilipat ng islang makapagkakanlong sa kanila kahit panumandali: mga gamit sa kusina, radyo, damit, maging mga alagang hayop tulad ng baboy, aso't pusa. Lahat ay tinatangay nila, inilululan sa kani-kanilang mga bangka, at sabay-sabay na lalaot at sasagwanin ang dagat patungo sa kung saanmang lugar sila bubuhayin ng hangin at dagat.

Balak ko pa namang makipanirahan sa kanila kahit dalawa o tatlong araw, sasama sa kanilang paglalaot, panonoorin ang kanilang pagsisid sa gitna ng dagat o ang kanilang pagsibat ng isdang mapuntirya. Gusto ko pa ring marinig ang kanilang mga tablay na ang ilan ay ipinarinig na nila sa akin, o ang kanilang mga berso na pakumbabang ipinagmalaki na rin nila sa akin noong huli kong punta rito wala pang isang buwan ang nakararaan. Ibigay ko rin sana sa kanila ang kopya ng mga larawan nilang kinunan ko noong nakaraang punta ko rito. Tiyak na matutuwa sila sa pasalubong kong iyon, bagama't hindi ko alam kung maitatago nga nila ang mga larawan naming iyon o maiingatan kaya ang mga ito, mapoproteksiyunan sa init ng araw o sa hampas ng mga alon. Ang mahalaga ay maibigay ko sa kanila ang mga gunitang naikuwadro sa lente ng kamera kong iyon.

Ngayon ay hindi namin alam kung saang isla sila lumipat. Ang daming isla rito sa Taytay Bay. At napakalaki ng gagastusin ko sa gasolina at ilang araw rin ang kakainin, na malamang ay hindi bababa sa isang linggo, kung sakaling hanapin namin sila ni Tay Bordit. Masama lang nang kaunti ang loob ko dahil sabi nila ay mga katapusan pa ng Agosto sila lilipat, kung saan nga raw ay hindi nila alam. Kaya ay malamang

na mababalikan ko pa rin daw sila roon. Kaya pinilit kong makabalik kaagad nang sa gayon ay makasama ako sa kanilang pangingsda.

Sabi pa naman nila sa akin, sa pagbabalik ko, mas marami silang tablay na kakantahin. Magdala lang daw ako ng gin at bigas. Ang ulam ay sagot na raw nila.

Wala sa mga mangingisdang tinanong ko sa iba't ibang tangdol at isla ng Taytay ang makapagturo kung saan ngayon naglalagi ang mga hinahanap kong Tagbanua. Pero iisa ang lagi nilang sinasabi: nakasagap sila ng balita buhat sa bayan, na nag-away raw minsan ang mga Tagbanuang iyon, kung hindi nga raw magkapatid ay magpinsan daw yata. Gabi raw nu'ng magkaroon ng gulo. Nag-iinuman daw yata sila. Siguro ay nagkainitan sa kanilang mga biruan, nagbabag daw 'yung dalawa. Kung sino sa mga Tagbanuang iyon ay hindi naman nila kilala.

Sabagay, hindi naman kinikilala ng mga tao, sa bayan man o mula sa mga liblib na sitio, ang pangalan ng bawat isa sa mga Tagbanuang iyon. Sila ay tinitingnan ng mga tao bilang isang masa ng mga Tagbanua na parang iisa ang kanilang mga pangalan, iisa ang kanilang mga sikmura, iisa ang kanilang mga kulay, iisa ang kanilang mga itsura. Tinatawag silang Tagbanuang Dagat. May tatlong uri raw ng Tagbanua: Tagbanuang Dagat, Tagbanuang Pampang, at Tagbanuang Gubat. Ang mga Tagbanuang natagpuan namin noon sa Sitio Pagdurianen ay mga Tagbanuang Dagat.

Kung ano ang pangalan nila ay hindi naman mahalaga sa mga taong kanilang nakakahalubilo. Ang mahalaga ay nabibili ng mga tao sa Poblacion ang dala-dala nilang balatan na kadalasan ay binabarat pa. Sabi nga sa akin kahapon ni Mang Pedring, isa ring mangingisda, 'yung limang guhit, kadalasan ay sinasabing tatlong guhit. Tatango lang naman daw sila. Minsan, ang taktika naman daw ng ilang mamimili, lalo na kung maraming dalang balatan ang mga Tagbanuang ito, ay bibigyan sila ng isa o dalawang boteng "Ursus," na dose pesos lang naman ang halaga bawat isa. At habang nakakumpol sila sa pag-inom ng "Ursus" ay kinukuha na paunti-unti ng mga mamimili ang balatan na ibinebenta ng mga ito. Ibebenta naman ng mga trader ang mga balatan sa mas malalaking dumarayong trader, na sila namang mag-eexport nito sa labas ng bansa. Hindi na rin naman daw pinapansin ng mga Tagbanua ang kanilang mga ibinebentang balatan; ang mahalaga ay umiinom sila ng "Ursus". At kapag medyo may tama-tama na ay aabutan na lang daw nila ng kung magkano na lang ang mga Tagbanuang ito. Hindi na rin naman daw kikibo ang mga ito't babalik na uli sa kanilang mga bangka't uuwi na sa kung saanmang isla sila naninirahan sa mga panahong iyon.

Kagaguhan, isang malaking kagaguhan ang ginagawang panlilinlang sa kanila ng mga tao. Sa mga ganitong pagkakataon, nananalangin ako sa langit, taimtim – buong taimtim – na humihingi ng kidlat.

Tiyak kong alam nila ang ginagawang iyon sa kanila. Hindi lang nila pinapansin. Mahiyain kasi silang masyado. O sabihin kong masyadong mabait, ayaw ng away o gulo. Nag-aaway sila kung sila-sila lang; pero 'yung labas sa kanila ay hindi nila inaaway. Naalala ko tuloy 'yung sinabi sa akin ni Tay Mecio, isa ring Tagbanua, pero Tandulan'en, na nakatira sa isa sa mga bundok sa paligid ng Malampaya Sound, na isang mayamang karagatan ng Taytay: "Tahimik kaming tao. Noon nga'y tumatakbo kami kapag may lumalapit sa aming ibang tao. Natatakot kami sa kanila. Hindi sa kung ano pa man, natatakot kaming saktan nila. Ayaw naming masaktan."

Pero alam kong nararamdaman nila itong ginagawa ng tao sa kanila. Tiyak akong nasasaktan sila sa ginagawa sa kanila. Hindi na lang nila siguro pinapansin, o ipinapahalata. Dahil alam kong gustuhin man nila ay ayaw nilang manakit, di tulad ng ginagawa sa kanila ng karamihan. Pero, muli, sa loob-loob ko, noon pa ay sinibat na ng mga Tagbanuang ito ang mga taong nanlilinlang sa kanila. Sinibat na nila ang mga ito sa kanilang mga isip, dahil hanggang sa isip lang nilang kayang pumatay. Baka nga maging sa isip ay nag-aatubili pa rin silang manakit.

Dugtong pa ng mga kasamahan ni Tay Daniel nu'ng humingi pa ako ng ilang mga impormasyon sa mga Tagbanuang aking hinahanap, nabitin daw yata ang mga ito sa isang inuman. Nagpunta nga sa bayan para bumili ng gin. Ang balita ay may nanggaling daw na ilang tao, may dalang "Ursus." At gano'n na nga ang nangyari, siguro'y sumobra sa inom, kaya, hayun, nag-away. Pagkatapos daw no'n ay hindi na nila nakita ang mga ito sa Sitio Pagdurianen.

Ang alam ko ay kami lang ang huling nagpunta roon. May dala kaming "Ursus," para sa kanila. At ayon kay Tay Bordit, na kasama ko rin noon, may naulinigan nga raw siyang may pupunta sa isa sa kanila sa bayan para bumili ng gin. Hindi nga lang daw niya tiyak kung nagtuloy pa nga sa bayan 'yung narinig niya. Narinig daw niya ito noong paalis na kami.

Kami nga kaya 'yung tinutukoy na bisitang nagpainom sa kanila ng "Ursus"?

"Wala na tayong kinalaman sa gulong iyon," pampalakas-loob na sinabi sa akin ni Tay Bordit nang tanungin ko sa kanya kung may malaki kaming kasalanang nagawa sa mga Tagbanuang iyon dahil sa nangyaring iyon.

Pero hindi pa rin ako mapakali sa pampalakas-loob na sinabing iyon sa akin ni Tay Bordit. Parang may kung anong sibat na tumarak sa aking konsensiya. Sa mga ganitong pagkakataon, nananalangin ako, taimtim – buong taimtim – na humihingi ng kidlat. Parang gusto kong tamaan ako ng lintik.

Ewan ko kung makikita ko pa sila. Ang alam ko ay inanyayahan din nila akong magpunta sa kanila sa Baras, sa Disyembre 8, piyesta raw, at tiyak na naroroon daw

sila. Mula katapusan ng Agosto hanggang unang linggo ng Disyembre ay hindi raw nila tiyak kung saan-saang isla sila magpapalipat-lipat. Ewan ko kung makakabalik ako sa kanila sa Disyembre.

At ewan ko kung magkakaroon ako ng panahon sa nalalabing ilang araw ko rito sa Taytay Bay. Sa isang linggo, malamang ay sa Lunes, ay tutulak na uli ako sa Baong, sa Malampaya Sound. Si Tay Mecio naman ang babalikan ko para tapusin na namin ang transkripsiyon at pagsasalin ng isang napakahabang composong inawit niya sa akin. At sa Setyembre 7 o 8 ay babalik na ako sa Puerto dahil ang flight ko pabalik ng Maynila ay Setyembre 10 para makahabol ako sa kasal ng kapatid ko sa Setyembre 13. Malamang ang balik ko sa Palawan ay sa unang linggo na ng Oktubre. Marahil, sa pagpunta ko sa iba pang isla sa Taytay Bay ay makikita ko sila.

At sana ay makita ko nga sila, kahit hindi sinasadya. Sana ay aksidente naming mamataan ang kumpol ng kanilang mga nipa sa isa sa mga isla o tangdol na aming madaraan. O kaya naman, sana ay aksidente rin kaming magtagpo sa gitna ng laot ng aming paglalayag.

Ewan ko, pakiramdam ko nang mga panahong iyon, tinataga ng kidlat ang buong pagkatao.

TAGISAN NG MGA AHAS: SITIO TABUYO, POBLACION, TAYTAY, PALAWAN, AGOSTO 29, 1997 (BIYERNES)

May dalawang ahas na napatay kanina, isang kobra at isang sobrekama (isang uri ng sawa). Kapwa ito tigelawang metro't kalahati, pero mas mataba ang sobrekama.

Kanina ay nasa Sitio Tabuyo kami ni Tay Bordit para mai-tape ang mga kanta ni Tay Daniel, isang mangingisdang Ilonggo na matagal nang lumipat sa Palawan. Nang manananghalian na kami ay nakita naming rumaragasang pabalik ng bahay ang anak nitong si Junior, may hila-hila nang dalawang ahas. Nakita raw niya ang mga ito sa kanyang daranan, nag-aaway, lulon-lulon na nga raw ng kobra 'yung ulong bahagi ng sobrekama. Nabigla kaming lahat sa dala-dala niya pero pagkatapos ng pagkabigla ay iisa ang ekspresyon ng mga tao. Sayang daw, sana ay hinayaan na lang daw niyang mag-away 'yung dalawa. Ang mananalo raw sa dalawang ahas ay tiyak na gagamutin ang tinalo nito. Ang gagawin daw ng nanalo ay hahanap ng puno na makagagamot sa nagaping ahas. At pagkatapos na makuha ang dagta, balat, o dahon ng punong iyon ay babalikan nito ang tinalong ahas, ipapahid ang gamot na buhat sa puno, at iiwanan na ito. Tiyak raw na mabubuhay muli 'yung natalong ahas, basta huwag lamang lalagpas sa isang araw na hindi ito nagagamot ng nanalong ahas.

At iyon daw ang kailangang bantayan, 'yung punong pinagkunan ng ahas ng kanyang ipinanggamot. Pagkatapos ng away, tiyak na hahanap agad ito ng panggamot; at ang kailangan daw gawin ay sundan itong ahas nang matukoy mo 'yung pinagkunan nito ng ipinanggagamot sa tinalo nitong ahas. Hindi rin naman daw dapat na matakot dahil hindi ka naman raw babalingan ng ahas; dahil ang nasa isip lamang nito ay ang paghahanap ng maipanggagamot sa tinalo nitong ahas. At tatalilis na rin ito oras na magamot na nito ang ahas.

At ang pinakamaganda pa raw sa lahat, araw ng Biyernes nangyari ang pag-aaway na ito ng dalawang ahas. Bihirang-bihira na nga raw mag-away ang mga ahas, at lalong bihirang-bihira na ito ay maganap ng Biyernes. Pinaniniwalaang ang Biyernes ang isa sa pinakamahalagang araw sa pagkuha ng mga agimat, anting-anting, at iba pang kapangyarihan lalo na sa panggagamot. Narinig ko na rin ito kay Marcial, anak ni Tay Mecio ng Malampaya, nang ako ay minsang makipanirahan sa kanila wala pang isang buwan ang nakararaan.

Sayang din daw, sabi ni Tay Daniel, di sana'y naipagpatuloy nila sa kanilang lahi ang kapangyarihang manggamot. Nangyari rin daw ito sa tatay ni Tay Daniel. Ikinuwento raw ito sa kanila ng kanilang tatay noong sila ay bata pa. Duwag daw ito sa ahas. Minsang nakasakay siya sa kalabaw ay may bigla siyang nakitang dalawang nag-aaway na ahas sa kanyang daraanan. Hindi rin daw nito alam ang tungkol sa kapangyarihang maaaring makuha sa mga ganitong insidente. Hinayaan lang daw niyang mag-away 'yung dalawang ahas. Nu'ng matalo raw 'yung isa, natakot daw siya dahil akala niya ay siya naman ang babalingan. Pero dahan-dahan lang daw na umalis 'yung nanalong ahas, at maya-maya'y nakita niya ang ahas na ito na umakyat sa isang puno at may kinuhang dahon. Pagkatapos ay binalikan nito ang natalong ahas, tatlong beses na ipinahid ang dahong pinitas nito sa puno sa buong katawan ng natalong ahas, mulo ulo hanggang buntot. Tapos ay umalis na 'yung nagwaging ahas. Laking gulat daw niya nang hindi nagtagal ay muling nabuhay 'yung natalong ahas, at umalis na rin ang ahas na ito sa lugar na iyon. Doon lang daw naisip ng tatay ni Tay Daniel na may gamot sa anumang lason 'yung punong pinagkuhanan nu'ng nanalong ahas.

Talagang nanghinayang silang lahat sa pagtagang ginawa ni Junior sa dalawang ahas. Katorse pa lang si Junior. Hindi naman daw niya alam ang tungkol sa bagay na iyon. Kaya tinaga niya agad 'yung mga ahas. Nu'ng tagain nga raw niya ay iniluwa nu'ng kobra 'yung kagat-kagat nitong sobrekama. Isang tagâ pa raw at doon ay halos naputol na ang katawan nito. Nu'ng dalhin nga niya sa amin 'yung dalawang ahas ay gumagalaw-galaw pa 'yung kalahating bahagi ng katawan nu'ng kobra, pero 'yung bahaging ulo ay hindi na gumagalaw. 'Yung sobrekama naman ay

talagang wala nang buhay.

Naikuwento rin tuloy ni Tay Bordit na ikinuwento na rin ito sa kanya ng kanyang tatay. Pero akala raw niya ay niloloko lang siya ng kanyang tatay dahil hindi raw niya lubos-maisip na maaaring mag-away ang dalawang ahas. Si Tay Daniel naman ay alam ang kapangyarihang maaaring makuha sa mga ganitong insidente, pero sa tanang buhay raw niya ay hindi pa siya nakakita ng dalawang ahas na nag-aaway.

Nagkakuwentuhan tuloy tungkol sa mga ahas. Ang isa sa halos hindi kapanipaniwalang kuwento ay 'yung isinalaysay ni Tay Aniano, isa ring mangingisdang taga-Poblacion. Sa Panay raw ito nangyari, bata pa raw siya noon; doon pa sila nakatira noon. Tanghaling tapat daw yata iyon. Narinig daw nila ang isang napakalakas na huni, parang pitada ng barko. Di nagtagal ay lumabas sa bayan ang isang napakalaking sawa. Sobrang laki raw talaga nito. Ang kabilugan ng katawan nito ay kasinglaki raw halos ng isang malaking dram; ibig sabihin ang tangkad ng bilog nitong katawan ay hanggang dibdib ng isang binata, at ang kabuuang haba nito ay talaga naman daw sobrang haba. Mabagal na mabagal daw na gumapang ang napakalaki at napakahabang ahas na ito sa kanilang bayan. Hindi naman daw lumapit ang mga tao, pinanood lang ang mabagal nitong paggapang na patuloy pa rin sa paghuni nang malakas. Wala rin daw naglakas-loob na salakayin itong dambuhalang ahas na ito. Pero may mga naglakas-loob din daw na lumapit, pero sa gilid lang nakabantay at sinusundan ang galaw ng ahas. Hindi naman na raw makakapulupot nang bigla ang mga ganitong ahas, huwag lang daw pupunta sa harap at tiyak na hihigupin ka nito. Sa katunayan ay pinatutunog pa raw ng pari ang kanyang kuliling habang sinusubaybayan ang paggapang nito. Nakakapangilabot daw talaga ang ungol nito. Talagang nakakatakot din daw ang itsura ng ahas, pero nakakaawa rin daw itong pagmasdan. Tumuloy raw ang ahas sa dagat. Buhat noon ay hindi na nila ito nakita.

Ilang beses na rin akong nakarinig ng mga kuwento tungkol sa mga malalaking ahas na hindi na talaga gumagalaw sa sobra nitong tandâ o laki. Kadalasan, ang mga ganitong sawa ay nasa lupa lang, hindi na halos gumagalaw, naghihintay na lang ng anumang hayop na mapapatapat sa bunganga nito na maaari nitong higupin. Narinig ko na ito sa maraming nakakuwentuhan ko sa iba't ibang pampang at isla ng Hilagang Palawan. At muli, narinig ko na naman ito dito sa Taytay Bay.

Ayon kay Tay Bordit, kadalasan, ang mga ganitong sawa ay sinusupportahan na lang ng kapwa nito ahas. Dinadalhan ito ng pagkain. Pero minsan, kapag nakaramdam ang sinusupportahang ahas na hindi na siya masupportahan ng mga kapwa nito ahas, ay kusa na lang itong umaalis. Nagagawa raw talaga nitong gumalaw kung ito ay

magpapakamatay na. Gagapang daw talaga ito at hahanap ng tubig, dagat man o ilog, at doon ay sisid upang lunurin ang sarili.

Pagkatapos makapag-tape ng mga kanta, mga gawing alas-tres ng hapon, ay nagpaalam na kami ni Tay Bordit. Medyo nahihilo na rin ako sa halos isang galong tubâ na nainom ko. Inihanda raw talaga iyon ni Tay Daniel para sa amin. Kahapon ay nagdaan kami rito para sabihin nga sa kanya ang pakay ko sa kanila, at nagkasundo nga kami na ngayong araw na ito bumalik. Nagdala naman ako ng tatlong bote ng gin at dalawang bote ng “Ursus,” na nagbigay-hudyat sa akin na tanungin sa kanya kung may alam siya sa maaaring kinaroroonan ngayon ng mga Tagbanuang Dagat na nakasalamuha ko kamakailan lang, na wala rin naman siyang naisagot. Hindi ako nag-gin. Hindi rin nag-gin si Tay Daniel. Inubos niya ’yung dala naming “Ursus.” ”Yung gin, inupakan nina Tay Bordit at ng dalawang kaibigan ni Tay Daniel sa lugar, sina Tay Aniano at Tay Benny.

Hibás na. Kaya medyo natagalan kami ni Tay Bordit sa pagpapalaot ng bangka sa malalim-lalim na lugar. Napakalawak ng hibás (*low tide*). At noon ko lang napansing napakalawak rin pala ng lugar na saklaw ng mga bahura (*corals*), mga buháy na bahura, ang ganda-gandang tingnan. Kalmadâ pa ang dagat kaya talagang kitangkita ang mga bahura. Iba’t ibang klase. Para na rin akong nag-snorkeling kahit nasa bangka ako.

Pagdating sa Poblacion ay noon ko lang napag-aralang mabuti na ’yung lagi kong nilalakaran kapag hibás ay mga bahura rin pala. At totoong malawak din ang saklaw nito. Kaya nga lang ay mga patay na bahura na ang mga iyon. Nu’ng bagong dating pa lang daw sina Tay Bordit sa lugar na ito ay buháy pa ang malaking bahagi ng bahurang iyon. Dahil na rin daw sa aktibidad ng tao – sa katunayan ay bahayan na nga ang pampang nito – ay dahan-dahan nang namatay ang mga bahurang iyon. Doon lang ako nakaramdam ng lungkot at panghihinayang sa napakalawak na saklaw ng bahurang iyon. Pero di tulad ng nakita ko sa pampang ng Tabuyo, ang mga bahura rito sa Poblacion ay mga kalansay na lang.

Pag-uwi ay naglaba lang ako ng ilang damit sa poso sa labas ng bahay. May narinig akong alulong ng aso. Kinilabutan ako, hindi dahil sa takot. Iyon ang pinakamalungkot na alulong na narinig ko sa tanang buhay ko.

Bago pumasok sa bahay ay hinablot ng langit ang aking pansin. May mga nagsasayaw na kidlat – mga payapang kidlat na parang mga nagsasala-salabat na ugat – sa malayo at madilim na bahagi ng langit, sa dulo ng dagat, sa gilid ng mundo.

Masakit na masakit ang aking ulo. Nananakit din ang aking mga buto-buto’t kalamnan. Para akong tatrangkasuhin. Mag-iisang linggo nang ganito ang aking pakiramdam.

**SA PAGTATAPOS NG AGOSTO 1997: NGAYONG ALAM KO NA KUNG
SAAN IPINAPANGANAK ANG KIDLAT**

Ngayon, alam ko na kung saan ipinapanganak ang kidlat.

Pero hindi ko alam – bagama’t mayroon akong kutob – kung bakit ko hinahanap kung saan ipinapanganak ang kidlat.